

אוניברסיטת בר-אילן



לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת חקת, תשס"ד
מספר 554מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"ולא היה מים לעדה" על פטירת מרים ותוצאותיה

סיפור לידתו של משה מופיע במקרא,¹ אך לא סיפור לידתו של אהרן ומרים. ואולם לתיאור מותו של כל אחד משלושת בני עמרם ויוכבד מתייחדים כתובים נפרדים.² סיפור מיתתה של מרים פותח את פרק כ' בספר במדבר, פטירת אהרן מתוארת בחלקו האחרון – שניהם בפרשת חוקת – והסתלקותו של משה היא נושא הפרק החותם את ספר דברים, פרק ל"ד.³ אשר למרים, נזכר דבר מיתתה וקבורתה, אולם בלא כל תיאורי אבל או הספד, וזאת בשונה הן מתיאור פטירת אהרן והן מתיאור פטירת משה, שעליהם נאמר כי העם ביכה את מותם שלושים יום.⁴

נעיין בשני מקורות פרשניים לפיהם נודעו תוצאות קשות לעובדה שמרים לא נספדה כראוי לה.

ר' שלמה אפרים לונטשיץ נדרש לעניין זה בשני מקומות בביאורו "כלי יקר". בפרשת חוקת⁵ הוא אומר שחסרון המים בעקבות מיתתה של מרים בא כעונש על שלא הספידה כראוי, ומסיק זאת מן העובדה שאין אזכור של אבל או הספד על מרים; היא נקברה לאלתר במקום שבו מתה, ועל פי ההמשך לא ניכר שחשו בהעדרה. הסיבה להפסקת המים הייתה כדי שידעו שהבאר הייתה בזכותה. רעיון דומה מופיע ב"מדרש ילמדנו", שהגיע אלינו מכלי שני ב"ילקוט שמעוני", ולפיו פסקה הבאר לנבוע כדי להודיע לכול "כמה היתה צדקת ויצטערו עליה רבים ויגמלו אתה חסד".⁶

יש לומר כי גם רחל נקברה במקום שבו נפטרה וגם על דבורה מינקת רבקה נאמר כי נקברה במקום מיתתה, תחת האלון, ואפשר שהיה בכך משום נוהג. במשנת מועד קטן (ג, ח) נאמר שאין מניחים את המיטה במועד ברחוב, כדי שלא להרגיל את ההספד בימים אלו, "ולא של נשים, לעולם מפני הכבוד". בבבלי על אתר מובאת תחילה דעתם המצמצמת של נהרדעי כי הלכה זו תקפה לגבי נשים חיות בלבד, כלומר נשים שמתו בלידתן. ואולם לגישת ר' אלעזר, מהדור השני של אמוראי ארץ ישראל, היא חלה אף על שאר הנשים, ודבר זה נלמד ממרים: "ר' אלעזר אמר אפילו שאר הנשים דכתיב 'ותמת שם מרים ותקבר שם' (במ' כ:א) סמוך למיתה קבורה".⁷ לדעת ר' אלעזר קבורתה של מרים מיד לאחר מיתתה נדרשה לשבחה ולמעלתה, ואילו בעל "כלי יקר" קושר אולי בין הקבורה המיידית לעובדה שלא הוספדה כראוי, ועקב בכך נגרם נזק לעם.

בביאורו לפרשת עקב,⁸ לכתוב המתאר בשנית את מות אהרן (דב' י:י), הרחיב בעל "כלי יקר" בעניין ההשפעה שנודעה לעובדה שמרים לא הוספדה כראוי. לדבריו, במיתתה "חסרו המים כי כל צדיק דומה למעין המתגבר כדאיתא בפרק שנו חכמים⁹ ומי שאינו מספידו כראוי אינו מרגיש בהעדר מקור מים חיים, על כן דין הוא שיכזבו מימיו וכך קרה להם במיתת מרים". אם כן,

¹ שמ' ב:א-י.

² מרים (במ' כ:א); אהרן (שם שם:כב-כט; דב' י:י); משה (שם, לד).

³ מרים היא אחת מבין נשים אחדות שמיתתן מאוזכרת במקרא. הנשים האחרות הן: שרה (בר' כג:ב), דבורה מינקת רבקה (שם לה:ח); רחל (שם לה:יח-יט). וראו עוד שם מח:ז), בת שוע אשת יהודה (שם לח:יב), פילגש בגבעה (שופ' כ:ה), כלת עלי – היא אשת פינחס (שם"א ד:כ); אשת יחזקאל הנביא (יח' כד:יח) ועוזבה (דה"א ב:יט).

⁴ חשוב לציין כי על פטירת משה ואהרן יש מדרשים קטנים אחדים, ולעומת זאת לא מצאנו מדרש מקביל על פטירת מרים. למדרשים על פטירת משה ראו R. Kushelevsky, *Moses and the Angel of Death*, New York: Peter Lang, 1995, pp. 289-291. למדרשים על פטירת אהרן ראו "מדרש פטירת אהרן", בית המדרש, א, עמ' 91-95; שם, מבוא, עמ' XIX.

⁵ ר' שלמה אפרים לונטשיץ, *כלי יקר*, לובלין שס"ב, חקת, קיז ע"א, לכתוב "ולא היה מים לעדה".

⁶ ראו רבנו שמעון הדרשן, *ילקוט שמעוני*, ספר במדבר, מהדורת ד' הימן ו' שילוני, ירושלים תשמ"ו, חקת, רמז תשסג, עמ' 434.

⁷ מועד קטן כז, ע"ב-כח, ע"א. ראו עוד נ' רובין, קץ החיים: טקסי קבורה ואבל במקורות חז"ל, תל אביב 1997, עמ' 193, 201. והשוו ירושלמי מועד קטן פ"ג ה"ט, פג ע"ד.

⁸ פרשת עקב, קלב ע"ג, לכתוב "ובני ישראל נסעו מבאלת בני יעקן מוסרה שם מת אהרן".

⁹ ראו אבות ו, א.

לדידו של בעל "כלי יקר", שהעניק בקטע זה משמעות סמלית להסתלקות הבאר, מי שאינו מספיד פְּכָצִי את הצדיק, משמע שאינו חש בחלל שנוצר ושנפער עם הסתלקותו, וסופו שהוא עצמו חוֹנֶה יובש ושוממה רוחניים.

מקור אחר הנדרש להשלכות הרוחניות של הסתלקות מרים בלא שהתאבלו עליה והספידה כראוי לה, נמצא במסגרת דרשה בחיבור הייחודי "חן וכבוד" לר' רחמים שאלתיאל יעקב ניניו (נפטר בשנת תרנ"ח [1898]),¹⁰ מחכמי ירושלים ורבניה, אשר נמנה עם חוגי ישיבת המקובלים "בית אל".¹¹

לדידו של בעל "חן וכבוד", המבאר כאן קטע מ"מדרש ילמדנו", גדולי הדור לא חשו צורך להצטער ולהתאבל על פטירתה ולבוא להספידה, משום "דסו"ס (=דסוף-סוף) אשה היתה"¹² ומכיוון שההוראה לא הייתה יוצאת הימנה לא היה צריך "להרעיש העולם עליה". טעם זה דומה לנאמר על רב ספרא, ששעה שנפטר לא קרעו חכמים עליו, באמרום כי לא למדו הימנו.¹³ אף בפטירת מרים טענו כי ההוראה הייתה יוצאת לישראל ממש רבנו ומאהרן הכהן, וכי הבאר שהסתלקה עם פטירתה עתידה לשוב בזכותם.¹⁴ משום כך מעיד הכתוב: "ותמת שם מרים", שהיא מתה בנשיקה,¹⁵ ללמד שהייתה שקולה כמשה ואהרן.¹⁶ היא נקברה במקום שמתה, ופטירתה עשתה מיד רושם - "ולא היה מים לעדה", "שהם חכמי ישראל, אין מים אלא תורה"¹⁷ דנסתתמו מהם מעינות החכמה ולא היו יכולין להבין דבר לאשורו ומוכרח דנסתלקה השכינה מעל ישראל וע"ז (=ועל זה) נסתמו מעינות החכמה". היעלמות הבאר, דהיינו הסתלקות השכינה מישראל ("דבאר הוא כינוי אל השכינה"),¹⁸ נועדה ללמד את הכול - "החכמים והחסידים ואנשי מעשה כמה צדקת הייתה דבזכותה הייתה שכינה רובצת על ישראל ובזכות זה היה נהיר שמעתייהו (=שמועתם) להם לחכמי ישראל"¹⁹ ויצטערו עליה רבים". חכמי ישראל אלו, הם החכמים המפורסמים שבדור, אשר לא התאבלו עליה.

גדולי הדור וחכמיו נטו בראשונה להמעיט מערך הישגיה הרוחניים של מרים, ולכן לא העניקו לה את כבודה הראוי. על פי המתואר, גישה זו הייתה מודעת - הם סברו כי ההתנהלות הרוחנית של העם התקיימה באמצעות דמויות גבריות. אולם סופם שחזו על בשרם את תוצאותיה של היעלמות השפעתה הרוחנית, ונאלצו להכיר על-כורחם ולהודות שלא-בטובתם שהעם ניזון אף ממעשי הנשים הצדקניות והחכמות שבתוכו.²⁰

מדברי המחבר נמצאנו למדים גם כי האחריות לעמידה על תרומתה הרוחנית של מרים והכרת התודה לה, הייתה מוטלת על גדולי הדור וחכמיו. שכן לפי מדרש זה קיימת מעין ערבות הדדית וזיקת גומלין בין הנשים לגברים במישור הרוחני, ואף החכמים יכולים להפיק את מלוא התועלת מבאר התורה - אם יכירו בכך.

ד"ר יעל לוי
ירושלים

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

¹⁰ ר' רחמים שאלתיאל יעקב ניניו, חן וכבוד, ירושלים תרמ"ד, דרוש נה, קצו ע"ב-קצח ע"א. הדרשה כולה מופיעה שם, קצד ע"א-קצח ע"ב. והשוו עוד לנאמר על אודות שרה, דרוש נז, רב ע"א.

¹¹ מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ-ישראל, חלק שני, ירושלים התרצ"ח, עמ' 469; י"ש גפנר, אור השמש, ירושלים התש"ל, עמ' קצח-קצט. תאריך הולדתו לא נזכר, אולם גפנר כתב כי כפי הנראה האריך ימים.

¹² לאופן התבטאות דומה ביחס לשבע בת לאה, אשת המקובל ר' אברהם חיים משיבת בית אל, ראו י' לוינ' כ"ץ, "שבע נביאות ושבע ספירות - עיונים בפרשנות קבלית", דעת 44 (תש"ס), עמ' 129 - 130.

¹³ מועד קטן כה, ע"א.

¹⁴ התפישא שהבאר חזרה לאחר פטירת מרים בין בזכות משה ובין בזכות משה ואהרן, מופיעה במקורות הרבה, ונציין כאן למקורות הספרות התנאית. הגישה הראשונה מוצאת את ביטוייה ב"מדרש תנאים" על ספר דברים, מהדורת ד"צ האפפמאנן, חוברת שנייה, ברלין תרס"ט, לד, ח, עמ' 227. התפישא השנייה מופיעה במקורות אלו: מכילתא דרבי ישמעאל², מהדורת ח"ש האראוויטץ וי"א רבין, ירושלים תש"ל, בשלח, מסכתא דויסע, פרשה ה, עמ' 173; ספרי על ספר דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ברלין ת"ש, נצבים, פיסקא שה, עמ' 326; תוספתא², סדר נשים, מהדורת ש' ליברמן, ניו-יורק תשנ"ג, סוטה, יא, ח, עמ' 220.

¹⁵ מדרש תנאים, שם, לד, ה, עמ' 225 - 226; מועד קטן כח ע"א; בבא בתרא יז ע"א; שיר השירים רבה, מדרש רבה, חלק שלישי, ווילנא תרל"ח, א, ב, ה, ע"ב.

¹⁶ על היותה של מרים שקולה כנגד משה ואהרן בגדולה, ראו "מדרש אספה", בתי מדרשות², מהדורת ש' ורטהיימר, ירושלים תשי"ג, כך ראשון, עמ' ריב.

¹⁷ רעיון זה מופיע במקורות הרבה. המחבר עצמו ציין בפתיחת דבריו על מרים למאמר בבבא קמא פב, ע"א: "דתניא 'וילכו שלשת ימים במדבר ולא מצאו מים' (שם טו:כב) דורשי רשומות אמרו אין מים אלא תורה שנאמר 'הוי כל צמא לכו למים' (ישעיה נה, א) כיון שהלכו שלשת ימים בלא תורה נלאו".

¹⁸ רעיון זה בא במקורות רבים בספרות הקבלה. ראו זוהר, ויצא, קנא ע"ב-קנב ע"א.

¹⁹ ראו אף את הנזכר על אודות אם שמשון כי הייתה לומדת תורה ואף דורשת אותה, וכתוצאה מכך הפכה התורה ברורה ונהירה יותר: "מרבדים עשתה לה' (משלי לא:כב). זו הצללפוניית אמו של שמשון, שהייתה טווה ומוכרת בשוק ומגדלת את בנה, ולא עוד אלא היתה יושבת ודורשת עד שהצליחה התורה" ("מדרש אשת חיל", בתי מדרשות², מהדורת ש' ורטהיימר, ירושלים תשי"ג, כך שני, עמ' קמח-קמט). ועיינו בבלי תמורה טו, ע"ב-טז, ע"א באשר להלכות שנשתכחו ולספקות שהתעוררו בימי אבלי של משה.

²⁰ על למדנותה בתורה של מרים ראו י' לוינ' כ"ץ, "הוראת התורה על ידי מרים", הצופה, יום שישי, ט"ז במרחשוון תשס"ב, 2.11.2001, סופרים וספרים, עמ' 11 - 12.